

Durkheim redden van zichzelf

Marc Hooghe

Historicus en journalist

Het werk van socioloog Emile Durkheim wordt vaak geklasseerd als verouderd en irrelevant. Een eerlijke lezing van zijn werk brengt echter razend actuele ideeën aan de oppervlakte. In deze tijden van individualisering en atomisering is het beslist de moeite waard zijn geschriften nog eens ter hand te nemen.

De sociologie is een vak met een groot gevoel voor traditie. Beginnende studenten mogen zich nog altijd verwachten aan een flinke dosis Karl Marx (1818-1883), Emile Durkheim (1858-1917) en Max Weber (1864-1920). Van die drie stamvaders van de moderne sociologie wordt Durkheim vaak beschouwd als de meest gedateerde auteur, als een typisch exponent van de late 19de en vroege 20ste eeuw. Er zitten in zijn werk inderdaad heel wat passages die een wrange nasmaak achterlaten, als je ze bekijkt in het licht van wat er tijdens de jaren '30 en '40 is gebeurd. Ook het jargon van Durkheim, die termen als 'patriottische plicht' en 'zelfopoffering' niet schuwde, nodigt niet meer uit tot lectuur. Dat is spijtig, want als je alle gedateerde flauwekul weglaat, blijkt dat het oeuvre van Durkheim nog altijd bijzonder waardevol is, en misschien actueler dan ooit. Nu we ons zorgen maken over de toenemende individualisering en atomisering van onze samenleving, komen we terug bij de vragen die Durkheim zich honderd jaar geleden ook al stelde.

Solidariteit

De centrale vraag in het werk van Durkheim is: hoe is samenleven mogelijk? Hoe is het mogelijk dat de samenleving overeind blijft, als alle vroegere zekerheden zijn verdwenen? Volgens Durkheim kan dat enkel als er een sterke vorm

van solidariteit leeft onder de leden van de samenleving. Vroeger, tijdens het Ancien Régime, was dat vooral een 'mechanische solidariteit', een bijna automatische vorm van solidariteit, die sterk werd bepaald door traditie, religie en voorgeschreven rollen. Die vorm van solidariteit is nu vervangen door wat Durkheim de 'organische solidariteit' noemt. Hij ziet de samenleving als een groot lichaam, waarin elk orgaan zijn eigen specifieke functie heeft. Door de doorgedreven arbeidsspecialisatie kunnen we niet overleven zonder het werk van vuilnisophalers, loodgieters, leerkrachten, verplegers, enz. Wij zijn dus allemaal afhankelijk van elkaar, en deze arbeidsverdeling ziet Durkheim als een bron van maatschappelijke solidariteit. Het fundamentele tekort van Durkheims organische visie is dat een begrip als klassentegenstellingen er geen plaats in vindt. Durkheim pleit zelfs voor een terugkeer naar het middeleeuwse gildensysteem, om zo de maatschappelijke integratie van de verschillende beroepsgroepen te bevorderen. In de middeleeuwen was er nog geen tegenstelling tussen meester en knecht, stelt hij. Een kennismaking met het historisch onderzoek naar de sociale spanningen in de middeleeuwse steden zou hem wel anders hebben geleerd. Maar het is duidelijk dat dergelijke passages inderdaad gedateerd zijn en al rijken naar de unie van hand- en geestesarbeiders en andere corporatistische elementen.

Cohesie

De moraal is voor Durkheim een andere belangrijke bron van sociale cohesie. De leden van een samenleving horen dezelfde morele principes te onderschrijven en een gemeenschappelijke morele oriëntatie te hebben. Durkheim is wat dat betreft niet eenkennig: die morele consensus mag zowel uitgaan van een godsdienst, van patriottisme of van een humanistische filosofie. "Het humanisme kan net zo goed als de vroegere godsdiensten zorgen voor een gemeenschap van geest en overtuiging, die een eerste voorwaarde is voor elk sociaal leven. Het is net zo gemakkelijk mensen samen te brengen om te werken voor de verheffing van de mens, als voor de glorie van Zeus of Jehovah of Athena."

De morele consensus kan en moet inderdaad evolueren, stelt Durkheim. Het heeft geen zin vast te houden aan verouderde concepten als de samenleving intussen geëvolueerd is. Dat hij zelf zondigt tegen dat principe door zijn heimwee naar het middeleeuwse gildenwezen kwam alicht niet bij hem op. Het grote gevaar is hier volgens Durkheim dat we evolueren naar een toestand van anomie: de oude morele recepten hebben afgedaan en er heeft zich nog geen nieuwe morele consensus gevormd. Volgens Durkheim bedreigt dat de stabiliteit van een samenleving: een maatschappij zonder gemeenschappelijke ethische principes valt uit elkaar: "Elke samenleving is een morele samenleving".

De moderne economie is voor Durkheim de belangrijkste oorzaak voor de maatschappelijke desintegratie. De vrije markt werkt enkel met een objectieve kosten-baten-afweging en laat geen ruimte voor morele overwegingen. Durkheim deelt wat dat betreft het perspectief van Max Weber, die de ongebreidelde heerschappij van de vrije markt een morele ramp noemde. Durkheim stelt dan ook dat het economische leven terug moet onderworpen worden aan morele regels. "Een activiteit die zo'n belangrijke plaats inneemt in de samenleving, kan niet ontsnappen aan precieze morele regels, zonder dat dit leidt tot een algehele anarchie (...). Het amorele karakter van de economie betekent duidelijk een publiek gevaar."

Durkheim fungeert als voorloper van recente

academische initiatieven die de ethische aspecten van het economische systeem wat meer in de belangstelling willen brengen. Die initiatieven zijn tot nu toe echter beperkt gebleven tot universitaire kringen. In het politieke systeem lijkt men het nog altijd vanzelfsprekend te vinden dat de economie ontsnapt aan elke ethische regulering. De kritiek van Durkheim op het kapitalistische economische systeem is werkelijk fundamenteel. De economie vernietigt elk gevoel voor moraliteit en vreet het sociale weefsel aan. Durkheim twijfelt bovendien aan de fundamentele bestaansreden van de economie. Er wordt steeds meer geproduceerd, maar ten koste van wat? Een eindeloze staat van concurrentie en vijandschap tussen de mensen. Het enige resultaat is onvrede en nijd bij de bevolking, waardoor de economie uiteindelijk haar doel voorbij schiet: "Als de industrie enkel kan werken door de innerlijke vrede van de mensen te verstoren, en een staat van oorlog te veroorzaken, is heel het economisch gebeuren niet waard dat het bestaat". Het is merkwaardig dat Durkheim, die het marxisme expliciet afwees, eigenlijk tot een zo mogelijk nog vernietigender analyse van het kapitalisme komt dan Marx zelf.

Durkheim was zich bovendien bewust van een groot gevaar: het louter nastreven van het eigenbelang dat inherent is aan de economie, kan zich ook uitbreiden tot de andere levensstrijden en zo elke samenleving onmogelijk maken. "Als we in de werksfeer, die onze tijd bijna volledig in beslag neemt, geen enkele regel volgen behalve het pure eigenbelang, hoe zouden we dan leren omgaan met onbaatzuchtigheid, altruïsme of zelfopoffering? We zien, dus, hoe de ongebreidelde expansie van de economische belangen vergezeld is gegaan van een verloederding van de publieke moraliteit." Durkheim verwoordt hier reeds de kritiek op de kolonisering van de leefwereld door de economische logica, die bijna een eeuw later door Jürgen Habermas zou worden uitgewerkt.

Overheid

Volgens Durkheim behoort het tot de belangrijkste opdrachten van de overheid gestalte te geven aan de morele consensus, aan dat collectieve

geweten zoals hij het noemt. Deze opvatting heeft de afgelopen decennia felle kritiek gekregen. Sinds de Milgram-experimenten van de jaren '60 weten we tot welke wreedheden ook gewone mensen in staat zijn als ze daartoe de opdracht krijgen van een bevoegd persoon. Hannah Ahrendt en Zygmunt Bauman leggen er de nadruk op dat de SS-moordenaars geen pathologische sadisten waren, maar gewone ambtenaren die de opdrachten van de staat uitvoerden. De overheid kan dus helemaal geen morele autoriteit zijn, stellen ze. Het individuele geweten en het niet-gehoorzamen aan de conventie zijn juist de hoogste morele norm. Het gaat hier vooral om een verschil in gradatie, zoals blijkt uit het werk van de Amerikaanse onderzoeker Lawrence Kohlberg. Voor grote groepen mensen is de 'conventionele' moraal, het interioriseren van de maatschappelijke norm, al een hele verwezenlijking en een hele vooruitgang ten opzichte van het 'pre-conventionele stadium', waarbij men zich enkel fatsoenlijk gedraagt om straf of afkeuring te ontlopen. Het post-conventionele stadium, waarbij het individu de normen overstijgt en een eigen waardensysteem ontwikkelt, geldt in het schema van Kohlberg als het summum van morele ontwikkeling. Maar hij voegt er direct aan toe dat het slechts aan een minderheid van de bevolking gegeven is dit postconventionele stadium te bereiken. Voor de meerderheid is het conventionele stadium al zeer behoorlijk en dan komen we inderdaad al dicht bij Durkheim.

Bovendien is het gedachtegoed van Durkheim niet zo ongenueanceerd als zijn critici vaak laten uitschijnen. Hij pleit inderdaad voor een sterkere rol van de gemeenschap, maar dat betekent niet dat hij de individualiteit miskent. Het mag volgens Durkheim niet zo zijn dat het collectieve geweten het individuele geweten volledig beheerst. Tussen individu en gemeenschap moet wel een zekere mate van overeenstemming zijn, maar die moet ruimte laten voor individuele variatie. De fundamentele maatschappelijke waarden, (vrijheid, gelijkheid, respect voor anderen, ...) moeten door iedereen gedeeld worden. De manier waarop die waarden worden ingevuld is een kwestie van individuele voorkeur. Het is dus niet zo dat Durkheim elke individualiteit wil

uitschakelen.

Voor Durkheim is de staat de behoeder bij uitstek van het collectief geweten. Veel critici zien hierin een legitimatie voor een sterke machtsconcentratie bij de staat. Toch denkt Durkheim ook hier genuanceerder. De staat heeft in zijn ogen slechts bestaansrecht als hij uitdrukt wat leeft bij de bevolking. Een van boven opgelegde dictatuur is in de ogen van Durkheim dan ook verwerpelijk. In die zin loopt Durkheim vooruit op het 'civil society'-debat, waarbij de morele opvattingen van de gemeenschap niet worden vertolkt door de staatsinstellingen, maar wel door een brede waaier van sociale, culturele en politieke organisaties. Durkheim toont zich een sterk verdediger van wat we nu het 'maatschappelijk middenveld' noemen. "Als de staat het enige milieu is waarin mensen gemeenschappelijke levens kunnen leiden, verliezen ze onvermijdelijk contact, worden onthecht en op die manier desintegreert de samenleving. Een natie kan alleen in stand gehouden worden als er tussen de staat en het individu een hele reeks van secundaire groepen bestaat. Ze moeten dicht genoeg bij de mensen staan om ze in hun invloedssfeer te betrekken, en op die manier het individu te betrekken in de algemene stroom van het maatschappelijke leven." Ondanks de corporatistische trekjes is het dus moeilijk te zien hoe het gedachtegoed van Durkheim kan gebruikt worden als legitimatie voor een dictatuur. Hij sluit integendeel aan bij de pogingen om door een verdediging van de 'civil society' de democratie beter te laten functioneren.

We moeten vaststellen dat de overheid die opdracht van behoeder van het collectieve geweten nog nauwelijks vervult. De autoriteiten beperken zich tot een gemakkelijk rentmeesterschap en er gaat geen enkele morele begeestering van hen uit. 'Rechtvaardige rechters' bestaan al lang niet meer. Het recht is een autonoom systeem geworden met een eigen logica, die vaak botst met het rechtvaardigheidsgevoel van de bevolking. Dat amorele karakter van de staatsinstellingen verklaart voor een deel de populariteit van wijlen koning Boudewijn. Hij was de enige publieke persoon in ons land die met kracht morele uitspraken deed. Zijn opvatting over abortus

was inderdaad controversieel, maar zijn krachtige veroordeling van de vrouwenhandel, van onverdraagzaamheid en van racisme vertolkten ongetwijfeld het gevoel van een groot deel van de bevolking. In die zin fungeerde hij als de behoeder van het collectieve geweten, zoals Durkheim wilde. Hij kon zich in die zin profileren, omdat de andere overheden van het land zich op de vlakte hielden. Ik heb geen enkele politicus gezien die in heilige verontwaardiging uitbarstte over de schande van de vrouwenhandel. Ook de kerk en de vrijzinnigheid, die toch morele autoriteiten zouden kunnen zijn, lieten zich niet opmerken. En zo bleef koning Boudewijn als enige over die ook de morele stem liet horen.

Verscheidenheid

Het fundamentele gebrek aan Durkheim is dat hij te weinig oog heeft voor de verscheidenheid in de samenleving. De morele consensus kan nooit absoluut zijn, en dat is maar goed ook, want anders zou het bijzonder saai zijn. Zo wijst Chantal Mouffe erop dat de aantrekkelijkheid van politiek juist in het polemische karakter ervan ligt: mensen voelen zich het meest bij de politiek betrokken in periodes van scherpe conflicten. Als tegenstellingen vervagen, en het toch allemaal één pot nat wordt, wenden de mensen zich af van het politieke bedrijf. Democratische partijen horen elkaar op de meest intense wijze te bestrijden, maar tegelijk moeten ze hun gezamenlijke gehechtheid aan de democratische instellingen kunnen benadrukken. Je kunt het vergelijken met twee verbeterde schaakspelers die elkaar de strot zouden kunnen afbijten, maar tegelijk een heilig respect hebben voor de regels van het spel. Als een heidense wildebras het schaakbord omvergooit om de koning te nemen, zullen ze dat samen proberen te vrijdelen.

Onder democratische tegenstanders is er dus toch een grote consensus, hoewel die niet zo groot is als Durkheim hier en daar laat uitschijnen. John Rawls heeft het in dit verband eerder over een 'overlapping consensus': ondanks alle ideologische verschillen zijn er heel veel principes waarover alle democraten het eens zijn. De fundamentele gelijkwaardigheid van elk persoon is zowat het centrale punt in de 'overlap-

ping consensus', die voor de rest goed wordt geresumeerd door de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Als uit opiniepeilingen blijkt dat een groot deel van de Belgische bevolking eigenlijk niet meer zo overtuigd is van de democratische principes, wordt het tijd die 'overlapping consensus' te verdedigen. Dat betekent dat de gemeenschappelijke waarden van de bevolking opnieuw moeten worden benadrukt. Die ethische normen moeten verdedigd worden tegen de invasie van de amorele economische en administratieve systemen. Durkheim pleit dus duidelijk voor méér ethiek en minder economie en bureaucratie. Dat is één belangrijk aspect van de actuele betekenis van Durkheim.

Plicht en recht

Een tweede belangrijk aspect betreft de verhouding tussen individu en samenleving. De individualisering mag van Durkheim niet zo ver gaan dat de mensen geen band meer hebben met de samenleving. Het individu heeft de plicht samen te leven met de andere leden van de samenleving, en moet daar ook enige toegevingen voor doen. Als we nu zien dat de individualisering al lang is omgeslagen in atomisering, wordt die boodschap van Durkheim alleen relevanter. Te pas en te onpas wordt nu geschermd met het recht op privacy. Wie betrapt wordt op dronken door het rode licht rijden, voelt zich gekrenkt in zijn privacy. Sommigen willen zelfs niet vermeld worden in een gemeentelijk adresboek: louter de naam al wordt dus een element van privacy dat men niet wil prijsgeven aan de buitenwereld.

Je bouwt geen samenleving op los zand. De mens heeft duidelijk ook verplichtingen aan de gemeenschap. Nu het discours van de individuele rechten overheerst, mag daar wel aan herinnerd worden. Het is niet alleen: "Geen plicht waar recht is opgeheven", maar ook: "Geen recht waar plicht ontbreekt". Het individu heeft volgens Durkheim niet het recht om zich uit de samenleving terug te trekken. Sinds de stijging van de materiële welvaart en de doorbraak van het individuele tv-toestel is dat nochtans wat er de facto gebeurt. Dat bereikt zijn hoogtepunt in de moderne trend in de architectuur om huizen zonder voordeur te bouwen. De ingang en alle ra-

men bevinden zich aan de achterzijde en het enige wat men van de straatgevel ziet is een blinde muur en een gesloten garagepoort. De bewoner van het huis heeft zich op die manier volledig geïsoleerd van de samenleving. De samenlevingsproblemen die op die manier ontstaan proberen we nu te bezweren met alarmsystemen, en door af en toe een extra-blik politieagenten open te trekken. Maar dat zijn schijnoplossingen. De enige oplossing ten gronde is het heropbouwen van de gemeenschapssolidariteit. Dat is dan niet de isomorfe solidariteit van Durkheim, maar een solidariteit in verscheidenheid. Het moet mogelijk zijn samen te leven, ondanks verschillen qua religie, seksuele voorkeur, politieke opvatting of etnische afkomst. Tenzij we natuurlijk willen evolueren naar een samenleving van 10 miljoen politieagenten. Dan is het probleem ook opgelost.

De diagnoses van Durkheim staan dus nog altijd overeind, nu bijna honderd jaar later. Een

samenleving kan niet overleven zonder ethiek en zonder inzet en betrokkenheid van haar leden. Het is een diagnose die we niet graag horen, omdat ze botst met het grote belang dat we nu hechten aan de negatieve vrijheid: we willen doen waar we zin in hebben, en het algemeen belang, de res publica, ach, daar moet iemand anders maar voor zorgen. Durkheim deed ook zijn best een remedie te formuleren, maar die zien we nu als hopeloos verouderd. Het is die remedie die verklaart waarom Durkheim nu minder gewaardeerd wordt dan zijn grote tijdsgenoot Max Weber. Die stelde ongeveer dezelfde problemen vast als Durkheim, maar hield wijselijk zijn mond over eventuele remedieëring. Het werk van Weber heeft daardoor beter de tand des tijds doorstaan dan dat van Durkheim. Maar zo komen we er niet natuurlijk. De diagnose is nu goed en wel gesteld, de vraag blijft: wat doen we eraan?